

नक्षलवाद : एक भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान**गणेश शिवलाल माळी, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.****१.१ सारांश :**

अन्याय, विषमता आणि शोषणाच्या जोखडातून जन्माला आलेला नक्षलवाद आज भारतातील सर्वात गंभीर समस्यांपैकी एक आहे. चारू मजुमदार आणि कानू सन्याल यांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन १९६७ मध्ये भूमिहीन शेतकरी आणि उपेक्षित सामाजिक वर्गातील लोकांनी सुरू केलेली नक्षलवादी चळवळ लवकरच देशाच्या बहुतांश भागात पाय रुजवण्यात यशस्वी झाली. नक्षलवादाच्या उदयाची मुख्य कारणे म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि प्रशासकीय असहिष्णुता. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या शोषित गटातील एक मोठा वर्ग नक्षलवादी विचारसरणीने प्रभावित झाला आणि त्यांच्या मुक्तीचा मार्ग शोधण्यासाठी नक्षलवादी कारवायांमध्ये सामील झाला. चिनी कम्युनिस्ट नेते माओ यांच्या तत्वज्ञानाने प्रभावित होऊन चारू मजुमदार यांनी जी चळवळ सुरू केली होती, तीच नक्षलवादी चळवळ आज सरकारसाठी मोठी समस्या बनून राहिली आहे. जोपर्यंत शोषित, शोषित, भूमिहीन शेतकरी आणि मजूर, विस्थापित आदिवासी आणि सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांच्या समस्यांवर कायमस्वरूपी तोडगा निघत नाही तोपर्यंत नक्षलवादाच्या समस्येवर कायमस्वरूपी तोडगा निघणे शक्य नाही. या समस्येवर सरकारी आणि निमसरकारी अशा दोन्ही स्तरांवर तोडगा काढावा लागेल. ज्या परिस्थितीत नक्षलवादी चळवळ फोफावत गेली, त्यात अनेक बदल झाले, पण तरीही विषमतेची दरी कायम आहे. नक्षलवादाच्या समस्येवर वेळीच कायमस्वरूपी तोडगा काढणे राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

१.२ प्रस्तावना :

भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असलेल्या राष्ट्रांपैकी एक आहे. आपल्या लोकशाही प्रणालीची मूलभूत तत्वे म्हणजे स्वातंत्र्य, समानता, न्याय आणि बंधुत्व. परंतु देशाला अनेक अंतर्गत आव्हाने आहेत, ज्यामुळे लोकशाहीच्या स्थैर्यावर परिणाम होत आहे. अशाच एका मोठ्या आणि दीर्घकालीन समस्यांपैकी एक म्हणजे नक्षलवाद. नक्षलवाद हा केवळ भारताच्या आंतरिक सुरक्षेसाठीच नव्हे, तर लोकशाही व्यवस्थेसाठीही गंभीर धोका आहे. नक्षलवादी गट हे सरकारविरोधी लढाई लढत असून, सशस्त्र संघर्षाद्वारे राजकीय परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. हा संघर्ष मुख्यतः गरीबी, शोषण, बेरोजगारी आणि सामाजिक अन्याय यांमुळे जन्माला आला असला, तरी तो आज एका हिंसक विद्रोहात बदलला आहे. नक्षलबारी उठाव हा भारतातील नक्षलवादी चळवळीचा प्रारंभबिंदू होता, आणि चारू मजुमदार हे या चळवळीचे मुख्य विचारवंत आणि प्रेरणास्थान होते. त्यांनी सशस्त्र संघर्षाचा प्रचार केला, आदिवासींना संघटित केले आणि नक्षलबारी उठाव घडवून आणला. त्यांच्या विचारसरणीने पुढील काही दशकांमध्ये नक्षलवाद अधिक व्यापक आणि हिंसक बनला.

१.३ पारिभाषिक शब्द : नक्षलबारी, नक्षलवाद, असमानता, शोषण चळवळ, शहरी नक्षलवाद.**१.४ उद्दिष्टे :** १) भारतीय लोकशाहीपुढील नक्षलवाद या आव्हानाचा अभ्यास करणे.

२) नक्षलवादाचा आधार जाणून घेणे.

३) नक्षलवादाचे परिणामांचा अभ्यास करणे.

१.५ नक्षलवाद :

नक्षलवाद म्हणजे सशस्त्र कम्युनिस्ट चळवळ, जी मुख्यतः गरीब शेतकरी, आदिवासी आणि मजुरांच्या हक्कांसाठी सुरू झाली. हिंसक मार्गाने सरकारविरोधी संघर्ष करणे आणि कम्युनिस्ट विचारसरणीनुसार सत्ता स्थापन करणे हा या चळवळीचा उद्देश होता.

१ नक्षलवादाचा विस्तार

भारतातील नक्षलवादी हिंसाचाराची सुरुवात २५ मे १९६७ मध्ये पश्चिम बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्ह्यातील नक्षलबारी नावाच्या गावातून झाली. हा लढा ७० दिवसहून अधिक दिवस चालला यामध्ये १ पोलिस आणि ९ आदिवासी मारले गेले. पिळवणूक आणि शोषण करणारे सरकार हातात शस्त्र घेतल्याशिवाय गरिब व आदिवासींना घाबरणार नाही आणि सावकारांकडून गरिबांना न्याय मिळणार नाही हे लक्षात आल्यावर जंगलातील शोषित व अविकसित जनतेकडून या तत्त्वज्ञानाला म्हणजेच नक्षलवादाला प्रचंड लोकप्रियता मिळाली. आणि म्हणूनच या अतिरेकी चळवळीला 'नक्षलवाद' म्हणून ओळखले जाते. जमीनदारांकडून लहान व आदिवासी शेतकऱ्यांवर होणारे अत्याचार रोखण्यासाठी सरकारविरुद्ध

चारू मजुमदार, कानू सन्याल आणि जंगल संथाल यांनी सुरू केलेल्या या सशस्त्र चळवळीला नक्षलवाद असे नाव देण्यात आले. ही चळवळ चिनी कम्युनिस्ट नेते माओ त्से तुंग (म्हणूनच त्याला माओवाद असेही म्हणतात) यांच्या धोरणांचे पालन करत होती आणि आंदोलकांचा असा विश्वास होता की भारतीय कामगार, आदिवासी आणि शेतकऱ्यांच्या दुर्दशेसाठी सरकारी धोरणे जबाबदार आहेत.

चारू मजुमदार, कानू सन्याल आणि जंगल संथाल यांच्या नेतृत्वाखाली हा उठाव झाला. शेतकऱ्यांनी हातात शस्त्रे घेतली आणि जमीनदारांविरोधात लढा सुरू केला आणि पोलिसांवर हल्ले करण्यात आले आणि सरकारविरोधी लढा उभारण्यात आला. व काही महिन्यांतच सरकारने लष्करी कारवाई करून उठाव दडपला, पण ही चळवळ पुढे अनेक राज्यांमध्ये पसरली.

१९६९ मध्ये "भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (मार्क्सवादी-लेनिनवादी)" (CPI-ML) स्थापन करण्यात आला. नक्षलबारी उठाव संपला असला तरी चारू मजुमदार यांची ही चळवळ बिहार, आंध्र प्रदेश, ओडिशा आणि झारखंड या भागांमध्ये वेगाने पसरली. सरकारने कडक कारवाई करून चारू मजुमदार यांना १९७२ मध्ये अटक केली आणि त्यांचा मृत्यू तुरुंगात झाला. त्यांच्या मृत्यूनंतर CPI (ML) मध्ये फूट पडली आणि अनेक छोटे नक्षलवादी गट निर्माण झाले. यामुळे नक्षलवादी चळवळ काही काळासाठी कमकुवत झाली. पण १९८० नंतर नक्षलवादाने पुन्हा जोर धरला आणि तो अधिक संघटित आणि हिंसक स्वरूपात पुढे आला.

१९९० च्या दशकात नक्षलवाद अधिक व्यापक आणि हिंसक झाला. नक्षलवादी गटांनी पोलीस, नेते, उद्योजक, सरकारी कर्मचारी यांच्यावर हल्ले करणे सुरू केले. १९९२ मध्ये आंध्र प्रदेश आणि बिहारमध्ये मोठ्या प्रमाणावर नक्षलवादी कारवाया केल्या. १९९५ मध्ये महाराष्ट्र आणि मध्य प्रदेशमध्ये नक्षलवादी चळवळीचा प्रभाव वाढला व १९९९ मध्ये झारखंडमध्ये नक्षलवाद्यांनी मोठ्या प्रमाणावर पोलीस ठाण्यांवर हल्ले केले. एकंदर नक्षलवाद आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, छत्तीसगड, झारखंड, बिहार, ओडिशा, पश्चिम बंगाल आणि महाराष्ट्र या राज्यांमध्ये पसरला. कालांतराने शासनाने विविध योजना, धैर्य-धोरणे राबवून काही प्रमाणात नक्षलवाद कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

काही नक्षलवादी संघटना :

अ) पीपल्स वॉर ग्रुप (PWG) – १९८० आंध्र प्रदेश , संस्थापक: कोंडापल्ली सीतारामय्या

मुख्य कार्यक्षेत्र: आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, छत्तीसगड ,कार्यपद्धती: गुरिल्ला युद्ध, पोलीस आणि सरकारी अधिकाऱ्यांवर हल्ले

ब) माओवादी कम्युनिस्ट सेंटर (MCC) – १९८० बिहार आणि झारखंड

- **लाल पट्टा (Red Corridor) :** "लाल पट्टा" हा भारताच्या नक्षलवादप्रभावित भागांसाठी वापरण्यात येणारा शब्द आहे. हा पट्टा मध्य आणि पूर्व भारतात छत्तीसगड, झारखंड, बिहार, ओडिशा, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र आणि तेलंगणा या राज्यांमध्ये पसरलेला आहे. या भागांमध्ये नक्षलवादी चळवळ मोठ्या प्रमाणावर सक्रिय असून, प्रशासन आणि कायद्याचा प्रभाव तुलनेने कमी आहे.

क्र.	राज्य	जिल्हा	क्र.	राज्य	जिल्हा
१	छत्तीसगड	दंतेवाडा, बस्तर आणि सुकमा	५	पश्चिम बंगाल	बांकुरा, पुरुलिया, पश्चिम मेदिनीपूर
२	महाराष्ट्र	गडचिरोली, चंद्रपूर आणि गोंदिया	६	ओडिशा	मलकानगिरी, कोरापूट, नवरंगपूर रायगड
३	आंध्र प्रदेश	विशाखापट्टणम	७	झारखंड	लातेहार, गुमला, सिमडेगा आणि चतरा
४	तेलंगणा	खम्मम आणि आदिलाबाद			

२. नक्षलवादी चळवळीची कार्यपद्धती :

- **गुरिल्ला युद्ध:** लपूनछपून हल्ले करून सरकारी यंत्रणांना लक्ष्य करणे आणि राज्यसत्ता उलथवण्याचा प्रयत्न करणे.
- **सशस्त्र संघर्ष:** संसदीय लोकशाही नाकारून सशस्त्र संघर्षावर भर देणे
- **लोकसंघटन:** गरीब शेतकरी आणि आदिवासींना आपल्या बाजूने वळवून संघटित करणे

- **प्रचार आणि भरती:** तरुणांना आणि बेरोजगारांना नक्षलवादी चळवळीत सहभागी करून घेणे
- **पोलिसांवरील हल्ले:** पोलीस ठाणी उध्वस्त करणे, शस्त्रं लुटणे आणि सुरक्षा दलांवर हल्ले करणे आणि सरकारी अधिकाऱ्यांवर हल्ले करून सत्ता अस्थिर करणे.
- **ट्रेन आणि सरकारी मालमत्तेवर हल्ले:** रेल्वे मार्ग आणि सरकारी इमारतींना लक्ष्य करणे.

३. नक्षलवादाच्या उत्पत्ती व वाढीची कारणे :

केंद्र आणि राज्य सरकारे माओवादी हिंसाचाराला प्रामुख्याने कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रश्न मानत आहेत, परंतु त्यामागे गंभीर सामाजिक-आर्थिक कारणे देखील आहेत. नक्षलवादी म्हणतात की ते आदिवासी आणि गरिबांसाठी लढत आहेत ज्यांना सरकारने अनेक दशकांपासून दुर्लक्षित केले आहे. जमिनीच्या हक्कांवरील आणि संसाधनांच्या वाटपावरील संघर्षामध्ये ते स्थानिक हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करतात बहुतेक माओवाद प्रभावित क्षेत्रे आदिवासी बहुल आहेत आणि येथे राहण्यासाठी मूलभूत सुविधा देखील उपलब्ध नाहीत, परंतु सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांनी या भागातील नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करण्यात कोणतीही कसर सोडली नाही. येथे रस्ते नाहीत, पिण्याच्या पाण्याची सुविधा नाही, शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा नाहीत आणि रोजगाराच्या संधीही नाहीत. नक्षलवादाच्या उदयामागे आर्थिक कारणे देखील होती. नक्षलवादी सरकारच्या विकासकामांच्या अंमलबजावणीत अडथळे निर्माण करतात. ते आदिवासी भागांचा विकास होऊ देत नाहीत आणि त्यांना सरकारविरुद्ध भडकवतात. ते लोकांकडून पैसे उकळतात आणि समांतर न्यायालये स्थापन करतात. प्रशासनाची सुविधा नसल्याने स्थानिक लोक नक्षलवाद्यांच्या अत्याचाराचे बळी ठरतात. निरक्षरता आणि विकासकामांकडे दुर्लक्ष यामुळे स्थानिक लोक आणि नक्षलवाद्यांमधील संबंध अधिक मजबूत झाले आहेत नक्षलवाद्यांच्या यशामागील कारण म्हणजे त्यांना स्थानिक पातळीवर मिळणारा पाठिंबा आहे जो आता हळूहळू कमी होत आहे, असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

४. नक्षलवाद कमी करण्यासाठी सरकारच्या उपाय योजना :

अनुकूल भूसंपादन आणि पुनर्वसन धोरणांची निर्मिती करण्यासाठी सुरुवात केली आहे. समाजात आत्मसमर्पण आणि पुनरुत्थानाकरिता प्रोत्साहन देऊन पुनर्वसन धोरणे राबवली. केंद्रीय सशस्त्र पोलीस दल (CAPF) आणि ग्रेहाउंड्स सारख्या विशेष तुकड्यांची प्रभावी तैनाती केली. मल्टी-एजन्सी सेंटर्स (MACs) आणि UAV पाळत ठेवण्याद्वारे रिअल-टाइम इंटेलिजेंस शेअरिंगद्वारे इंटेलिजेंस गोळा करणे मजबूत करणे सुरू केले आहे. पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी रस्ते जोडणी प्रकल्प, आकांक्षा बाळगणारे जिल्हा कार्यक्रम आणि बस्तर ऑलिंपिकसारखे विकास उपक्रम. प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (पीएमकेव्हीवाय) आणि राज्य योजना आणि कार्यक्रमांसारख्या विविध केंद्रीय योजनांद्वारे नक्षली भगत कौशल्य विकास करणे.

१. **समाधान धोरण:** एक व्यापक दृष्टिकोन ज्यामध्ये हुशार नेतृत्व, आक्रमक रणनीती, प्रेरणा आणि प्रशिक्षण, कृतीशील बुद्धिमत्ता, डॅशबोर्ड-आधारित केपीआय आणि केआरए, तंत्रज्ञानाचा वापर, प्रत्येक क्षेत्रासाठी कृती योजना आणि निधीची उपलब्धता यांचा समावेश आहे.
२. **तीन-स्तरीय रणनीती:** हिंसाचाराचा त्याग करण्यास इच्छुकांचे स्वागत करणे, नकार देणाऱ्यांना पकडण्यासाठी प्रयत्न वाढवणे आणि इतरांना हानी पोहोचवण्याचा निर्धार करणाऱ्यांवर कठोर कारवाई करणे
३. **राष्ट्रीय धोरण आणि कृती आराखडा (२०१५):** यात संरक्षण उपाय, विकास हस्तक्षेप, स्थानिक समुदायांचे हक्क आणि हक्क सुनिश्चित करणे इत्यादींचा समावेश असलेल्या बहुआयामी धोरणाची कल्पना आहे.
४. डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकी प्रभावग्रस्त जिल्ह्यांमधील आदिवासी तरुणांपर्यंत पोहोच वाढवण्यासाठी नेहरू युवा केंद्र संघटना (NYKS) द्वारे आदिवासी युवा विनिमय कार्यक्रम (TYEPs) आयोजित केले जात आहेत.
५. गृह मंत्रालयाच्या सुरक्षा संबंधित खर्च (SRE), विशेष पायाभूत सुविधा आणि विशेष केंद्रीय सहाय्य इत्यादी योजनांद्वारे डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकीवादाचा सामना करण्यासाठी राज्यांची क्षमता निर्माण करणे

१.६ निष्कर्ष :

भारतीय लोकशाहीसमोरील नक्षलवाद हे एक गंभीर आव्हान आहे. हा फक्त एक कायद्यासंबंधी प्रश्न नाही, तर तो सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांशी संबंधित मुद्दा आहे. केवळ लष्करी कारवाई करून हा प्रश्न सुटणार नाही, तर त्यासाठी विकास, रोजगार, शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या व्यापक उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. लोकशाहीला अधिक सक्षम आणि स्थिर बनवण्यासाठी नक्षलवादावर नियंत्रण आणणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे सरकार, समाज आणि जनतेच्या संयुक्त प्रयत्नांतूनच नक्षलवादावर पूर्णपणे नियंत्रण मिळवता येईल. लोकशाही ही केवळ मतदानाची प्रक्रिया नाही, तर ती

समाजातील प्रत्येक घटकाचा विकास साधण्याची जबाबदारीही घेते. म्हणूनच, लोकशाही व्यवस्थेचा पाया मजबूत करण्यासाठी नक्षलवादाच्या समस्येवर दीर्घकालीन आणि स्थायी उपाय शोधणे आवश्यक आहे.

१.७ संदर्भ सूची:

- १) Diwanji, A. K. (2003). "Primer: Who are the Naxalites?", Rediff News, (Online) www.uk.rediff.com. Retrived on 29 th August, 2019.
- २) Kolwankar, P. (2003), "Naxal Nama", Sumeru publication, Mumbai.
- ३) Ramakrishnan, Venkatesh, (2005). "The Naxalite Challenges", Frontline, India's
- ४) सेन, सुनील कुमार, (१९८२), "प्रेजेन्ट मूवमेंट इन इण्डिया: मीड नाईटिन्थ अँड टवेण्ठीथ सेंचुरी", के. पी. बागची पब्लीकेशन पश्चिम बंगाल.
- ५) सिंग, प्रकाश, (1999), "द नक्सलाईट मोवमेंट इन इण्डिया", रूपा एण्ड कंपनी, नवी दिल्ली.
- ६) हिन्दुस्तान टाइम्स, (१२ डिसेंबर २००७), "हिस्ट्री आफ नक्सलीज्म", संपादकी पेज
- ७) न्यूज चॅनेल, (२० मार्च २००७), "आज तक" मध्ये प्रसारित विशेष प्रोग्राम